THE GREY HUMAN IN HOLOCAUST LITERATURE

Marian SUCIU,
PhD Student, „Babeș Bolyai" University of Cluj-Napoca

Abstract: Holocaust literature includes some biographical and autobiographical novels where the main characters collaborates with the Nazi regime in order to obtain some privileges. We can appreciate them, however, because these characters use their privileges for their own prosperity and to help others. Therefore, although the main characters from The Tattooist of Auschwitz and Last Stop Auschwitz accepted to collaborate with the Germans and became part of the „grey zone", despite their status of collaborators, they maintain their humanity by helping others.

Keywords: War World II, Holocaust, Grey Zone, Collaboration, Good Deed.

Perioada Holocaustului reprezintă una dintre petele negre din istoria umanității, deoarece în această perioadă au fost uciși numeroși prizonieri de război, adversari politici ai regimului nazist, etnici romi și peste 6 milioane de evrei. Datorită faptului că perioada Holocaustului a generat un număr atât de mare de victime, ar trebui ca acest eveniment să fie prezentat tinerelor generații în mod constant, iar mărturiile acestui tragic eveniment să fie mult mai popularizate în licee și universități, deoarece, dacă nu vom rememora constant acest eveniment, vom uita de existența lui sau vom ajunge să îl considerăm ca fiind ceva banal[1], ceea ce poate duce la repetarea acestor evenimente în viitor.

Dacă cercetăm cu atenție istoria europeană, vom observa că, încă din perioada antichității și a evului mediu, evreii au fost priviți ca fiind o etnie antipatică datorită religiei lor, diferită față de cea a celorlalți locuitori[2]. Însă, în perioada de început de secol douăzeci, această antipatie s-a transformat în discriminare rasială, iar mai apoi, în perioada celui de al Doilea Război Mondial, datorită obsesiei naziste pentru puritate etnică, s-a ajuns ca uciderea evreilor să fie o practică necesară pentru obținerea unui imperiu cu populații de origini pur europene. Odată cu întoarcerea armelor de către Germania împotriva fostului său aliat, Uniunea Sovietică, în 1941, Adolf Hitler a început să lupte alături de aliații săi „buni" împotriva regimurilor „iudeo-bolșevice"[3] și a încercat să ducă la bun sfârșit promisiunea de „a extermina rasa evreiască în Europa"[4], făcută în discursul din 30 ianuarie 1939.

La început, evreii din Europa au fost obligați să intre în lagăre de muncă și concentrare din Polonia (Auschwitz, Krakow-Plaszow, Majdanek) și Germania (Buchenwald, Dachau, Gross-Rosen), în special, dar și din alte zone ale Europei (Mauthausen, Natzweiler-Struthof). Din nefericire, intrarea evreilor în aceste lagăre de

[1] Andrei Marga, „Despre crimele secolului", în *Caietele Echinox*, nr. 13, 2007, p. 11.
[2] Doris L. Bergen, *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*, Rowman and Littlefield Publishing, Lanham, 2009, p. 4.
[3] Saul Friedlander, „The Final Solution", în *20th Century*, vol. 14, editat de A.J.P. Taylor, J.M. Roberts și Alan Bullock, N.C.L.S. Limited, London, 1979, p. 1887.
[4] *Ibidem.*

muncă şi concentrare a condus la „accelerarea mortalităţii la evrei prin înfometare, condiţii grele de cazare, lipsa unei asistenţe medicale corespunzătoare etc. [Astfel că simpla intrare a evreilor în aceste lagăre] este la originea a peste 50% din victimele evreieşti dintr-o serie de ţări, că până şi în Polonia acest procent depăşeşte 33%”[5]. Peste un milion de evrei au fost omorâţi prin împuşcare în numeroase execuţii în masă comise de germani sau aliaţii lor, precum „masacrul din 29.10-1.11.1942 a celor 17.000 de evrei rămaşi în ghetoul de la Pinsk; în cadrul lichidării ultimelor ghetouri din Polonia din 1943 […], asasinarea cu mitraliere a 17.000 evrei din ghetoul de la Lublin; lichidarea treptată în locul de execuţie din pădurea Bikernieki de lângă Riga a circa 46.000 evrei letoni şi a mai multor mii de evrei deportaţi aici din Germania”[6].

Din cauza faptului că uciderea prin împuşcare atrăgea prea multă atenţie, naziştii au căutat alte mijloace de „purificare” a teritoriilor ocupate de nazişti. Astfel că, s-a continuat cu uciderea evreilor în automobile „amenajate pentru gazare, denumite în limbaj popular rusesc „duşegubki”, în care numeroşi evrei au fost ucişi prin asfixiere. Materialul de bază folosit în aceste maşini era monoxidul de carbon, iar funcţionarea instalaţiei (ca şi la primele camere de gazare) fiind defectuoasă, agonia victimelor dura între 15-20 minute”[7]. Naziştii foloseau tehnica eutanasierii copiilor prin gazare, chiar înainte de 1941, astfel că au trecut la uciderea copiilor evrei, mai ales a celor cu dizabilităţi, prin „cel mai barbar mod […] prin plasarea lor în camere de gazare”[8]. Însă omorârea lor nu era cel mai groaznic chin prin care puteau trece copiii, deoarece „[m]edicii şi cercetătorii nazişti se deplasau în lagărele de concentrare pentru a practica pe larg experimentele biologice asupra copiilor; interes deosebit prezentau gemenii. În urma acestor experimente survenea moartea copiilor”[9]. Însă până să moară copii, aceştia sufereau groaznic de pe urma investigaţiilor întreprinse de cercetători sau datorită substanţelor cu care erau injectaţi.

Copiii au fost folosiţi la început în testarea acestor camere ale morţii, dar mai târziu şi adulţii au suferit aceeaşi soartă. Spre exemplu, evreii care au ajuns la Auschwitz – Birkenau după 1942 erau conduşi la camerele de gazare, unde li se „indica să reţină numărul cuierului în care îşi atârnau lucrurile, atunci când mergeau la duş pentru a evita eventualele probleme la întoarcere. Primea fiecare câte o bucată de săpun şi apoi erau conduşi spre încăperi, care arătau ca nişte săli de duş”[10]. Însă în loc să intre în sălile de duş, evreii intrau în „camerele morţii”, iar după gazare „[î]n urma constatării decesului prin asfixiere a prizonierilor, camerele de gazare erau ventilate, iar echipe speciale […] evacuau corpurile celor decedaţi, le reţineau lucrările dentare […] şi apoi transportau trupurile inerte la crematorii. După incinerare, resturile carbonizate împreună cu cenuşa

[5] Gheorghe Kovacs-Eichner, *Trei eseuri despre Holocaustul Hitlerist*, s.n., Bucureşti, 1999, p. 24
[6] *Ibidem*, p.26.
[7] *Ibidem*, p.27.
[8] Iuliana Barat, „Exterminarea evreilor – premergătorul şi inspiraţia practicilor de genocid”, în *Revista Naţională de Drept*, nr. 7-8 , 2010, p. 72.
[9] *Ibidem.*
[10] Stelean-Ioan Boia şi Marius Ioan Grec, *O istorie a Holocaustului european: cazul României,* „Vasile Goldiş” University Press, Arad, 2016, p. 62.

rezultată erau încărcate în containere şi aruncate în apa râului Vistula”[11]. Imaginea creată de această activitate de gazare este înspăimântătoare, chiar „terifiantă […] [, deoarece] [c]adavrele nu zac risipite unele peste altele, ci încleştate unele în altele, alcătuind un turn înspăimântător. Şiroaie de sînge se preling din nasuri şi din guri. Sângerează şi trupurile, căci, în luptă cu moartea, oamenii s-au zgîriat unii pe alţii. Capetele le sînt tumefiate şi învineţite, figurile deformate, de nerecunoscut”[12].

În ceea ce priveşte România, în perioada Holocaustului, „[î]ntre 45000 şi 60000 de evrei au fost omorâţi în Basarabia şi Bucovina de către trupele germane şi române […]. Între 105000 şi 120000 de evrei români deportaţi au murit ca rezultat al expulzărilor în Transnistria. În regiunea Transnistriei, 115000 şi 180000 de evrei locali au fost lichidaţi […]. Cel puţin 15000 de evrei din Regat au fost ucişi în pogromul de la Iaşi […]. Aproximativ 132000 de evrei au fost deportaţi la Auschwitz […] din nordul Transilvaniei, stăpâniţi de Ungaria”[13]. De asemenea, încă din 1938, populaţia evreilor din România a avut de suferit de pe urma legilor şi politicilor antisemite impuse de guvernul românesc. Aceste legi şi politici naţionale au permis ca evreii să fie discriminaţi şi lipsiţi de multe drepturi şi libertăţi[14].

Toate aceste monstruozităţi făcute de oameni în perioada celui de al Doilea Război Mondial au fost imortalizate atât de istorici, dar şi de supravieţuitorii acestor evenimente sau de către familiile acestora. Prin publicarea de către supravieţuitorii Holocaustului a unor memorii şi/sau jurnale, sau prin povestirea de către supravieţuitori a acelor triste amintiri unor scriitori, care mai apoi le-au transformat din mărturii în romane istorice, toţi aceştia au ajutat la constituirea unui bogat fond literar despre acest tragic eveniment. Acest fond literar, bazat pe mărturiile supravieţuitorilor, stă la baza menţinerii în actualitate a acelor evenimente şi prin promovarea acestor texte literare în şcoli şi universităţi se încearcă conştientizarea tinerilor, în speranţa evitării repetării acestor tragedii.

Cel mai celebru text literar despre tragedia Holocaustului este *Jurnalul Annei Frank: 12 iunie 1942-1 august 1944.* Acest jurnal, al unei adolescente, descrie chinul de a sta ascunsă într-o clădire împreună cu părinţii şi cu alte persoane, şi sentimentul intens de frică datorat faptului că puteau fi oricând deconspiraţi de cei apropiaţi sau de diverşi indivizi ce intrau în aceea clădire. Un alt text celebru este romanul scris de Elie Wiesel, *Noaptea,* unde este descrisă suferinţa tânărului autor şi a tatălui său în lagărul Birkenau. Şi în România s-au publicat numeroase mărturii ale supravieţuitorilor Holocaustului, dintre acestea cele mai cunoscute sunt: *Jurnal de ghetou: Ddjurin, Transnistria: 1941-1943* de Korber-Bercovic Miriam, *Am trăit atât de puţin: micul meu jurnal* de Heyman Eva, *Jurnal de fată din Târgu Frumos.* Din nefericire, „există, însă, multe poveşti necunoscute. Unii oameni au avut tăria […] să-şi spună povestea […]. Alţii au ales să

[11] *Ibidem*, p. 63.
[12] Oliver Lustig, *Ce rost are să vorbim despre Holocaust?,* Compania, Bucureşti, 2004, p. 48.
[13] Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România, *Raport Final*, Polirom, Iași, 2005, p. 388.
[14] Dumitru Tucan, „A trăi infernul (2). Jurnale din timpul Holocaustului ale copiilor și tinerilor din spațiul românesc”, în *Analele Universității de Vest din Timișoara. Seria Științe Filologice,* nr. 58, 2020, p. 213.

trăiască în liniște, fără să spună un cuvânt despre ceea ce li s-a întâmplat în lagărele de concentrare”[15].

În acest corpus de texte asupra Holocaustului evreiesc găsim și mărturii ale unor evrei care au supraviețuit în acea perioadă datorită faptului că au devenit colaboratori ai naziștilor, ajutând la diverse munci mai puțin dificile decât cele prestate de majoritate evreilor în construcția de clădiri, exploatarea cărbunelui, producerea de cauciuc sintetic, etc. Acești colaboratori nu trebuie condamnați pentru că, după cum spunea și Primo Levi, aceștia s-au aflat într-o „zonă gri, puțin definită, unde cele două grupuri de [paznici] conducători și [prizonieri] subordonați [uneori] se întâlnesc [iar alteori] se despart”[16]. Această colaborare a prizonierilor din lagărele de concentrare și muncă forțată a fost necesară mai ales la finalul celui de al Doilea Război Mondial datorită lipsei de personal auxiliar în aceste lagăre, majoritatea personalului militar al regimului nazist fiind implicat în eforturile de menținere a fronturilor de luptă[17]. Însă această colaborare cu regimul nazist îl face pe Primo Levi să vadă că lumea este „gri”, iar în romanul său autobiografic M*ai este oare acesta un om?* îl invită pe cititor „să reflecteze la ceea ce puteau să însemne pentru noi, în lagăr, cuvintele „bine” și „rău”, „drept” și „nedrept”; să judece fiecare, pe baza tabloului pe care l-am schițat și a exemplelor date, ce putea să mai rămînă din morala noastră obișnuită dincoace de sîrma ghimpată”[18] .

Unul din textele celebre în care apare problema „zonei gri” este romanul *Tatuatorul de la Auschwitz* de Heather Morris. În această operă literară personajul central, Lale sau prizonierul numărul 32407, nu fuge din calea regimului nazist, ci alege să se predea acestuia în speranța că va supraviețui în lagărul de concentrare. La început, acesta trebuie să lucreze diferite meserii mai dificile, precum cea de țiglar sau slujitor personal al conducătorului clădirii în care locuiește, kapo. Însă, după ce se îmbolnăvește și este la un pas să fie trimis în crematoriu, printr-un concurs de circumstanțe ciudate ajunge să lucreze alături de Tätowierer, ca asistentul de tatuator, fiind însărcinat să tatueze numere de identificare pe brațele noilor prizonieri. Chiar dacă Lale se întreabă dacă este moral să lucreze pentru naziști, Pepan Tätowierer îl convinge de faptul că „[f]ie că ești cu mine, cu kapo sau construiești barăci, tot le faci treaba murdară”[19]. Din nefericire, Pepan dispare, iar naziștii îl promovează pe Lale ca Tätowierer, iar acesta acceptă în speranța că din noua sa funcție va putea să ajute alți deținuții ai lagărului de concentrare.

Într-adevăr, în noua sa funcție de Tätowierer, Lale îi ajută pe naziști cu gestionarea noilor prizonieri, dar acest lucru nu îl face pe Lale un om rău, deoarece nu se bucură de răul pe care îl provoacă germanii. Pentru a-și răscumpăra colaborarea cu inamicul, Lale ascunde o parte din hrana sa, el primind rații mai mari decât ceilalți prizonieri, și o aduce pe ascuns altora, care au mai multă nevoie. Mai apoi, dezvoltă o

[15] Mihaela Gligor, „Câteva considerații asupra dinamicii memoriei culturale în Europa după Holocaust”, în *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca. Seria Humanistica*, nr. 18, 2020, pp. 343.
[16] Primo Levi, *The Drowned and Saved*, Simon and Schuster, New York, 2017, p. 31.
[17] *Ibidem.*
[18] Primo Levi, *Mai este oare acesta un om?*, Polirom, Iași, 2004, p. 138.
[19] Heather Morris, *Tatuatorul de la Auschwitz*, trad. Luana Schidu, Humanitas, București, 2019, p. 46.

reţea ascunsă prin care femeile ce lucrau la fabrica Canada, unde se verificau hainele noilor prizonieri în vederea descoperirii banilor şi bijuteriilor ascunse, furnizează produse valoroase în schimbul unei mâncări mai consistente, precum cârnat şi ciocolată. Lale preia produsele valoroase de la femei şi le schimbă, în momentele libere, cu muncitorii polonezi care lucrau la construcţia crematoriilor şi clădirilor din lagăr. Tätowierer poate face aceste schimburi datorită funcţiei sale, care îl pune în directa subordonare a „Politische Abteilung”[20] , adică a Secţiei politice, şi astfel îl scuteşte de controalele gardienilor SS. Însă această scutire poate fi dovedită prin arătarea servietei de muncă, iar acest lucru presupune ca Lale să poarte constant servieta. Purtarea constantă a servietei constituie şi un avantaj, datorită faptului că o poate folosi asemenea unei genţi diplomatice, ascunzând în aceasta mâncare şi obiecte de valoare.

De-a lungul carierei sale de Tätowierer, Lale salvează multe vieţi, iar acest lucru îi va salva viaţa. Lale este trimis în Blocul 11, unul dintre cele 2 blocuri de pedeapsă, după ce se descoperă în cămăruţa lui numeroase lucruri de valoare. Din fericire, el îi este încredinţat lui Jakub, însărcinatul cu tortura prizonierilor, dar care fusese unul dintre prizonierii pe care Lale îi ajutase, iar Jakub îl torturează astfel încât să pară grav rănit, dar să nu sufere mult sau să fie în pericol de moarte. Mai mult decât atât, conexiunea prietenei sale Gita cu Cilka, amanta lui Schwarzhuber, comandantul lagărului de concentrare, conduce la restabilirea lui Lale ca Tätowierer, mai ales în contextul în care cei care i-au luat locul nu au făcut munca într-un mod suficient de profesional.

Cu toate că Lale era privilegiat, el nu scapă de tortură, deoarece „în lagărul de concentrare devastarea fizică era dublată de tortura psihică. După ce se reîntoarce la munca de tatuator şi îşi riscă viaţa pentru a obţine mâncare pentru cei care aveau nevoie, Lale este martorul unei scene înfricoşătoare: cei din tabăra de romi sunt evacuaţi în mijlocul nopţii. Toţi deţinuţii, copii, femei şi bărbaţi, sunt aruncaţi în camioane care dispar în noapte”[21]. A doua zi „[d]in crematoriul din apropiere se împrăştie cenuşă. [Lale] [î]ncepe să tremure şi scapă băţul de tatuat”[22] fiind cutremurat de faptul că toţi cei din tabăra de ţigani au ajuns în crematorii. Un alt eveniment care îl va marca pe viaţă este cel în care trebuie să intre într-o cameră de gazare pentru a confirma numerele unor deţinuţi, el devenind astfel „singurul evreu care a intrat vreodată într-un cuptor şi a mai ieşit viu”[23]

Putem afirma că *Tatuatorul de la Auschwitz* este un roman istoric, în care trauma se îmbină cu speranţa, care este motivată de supravieţuirea unei noi zi în infernul din lagărul de concentrare Auschwitz, iar Lale nu este un trădător al propriei etnii, ci, mai degrabă, un supravieţuitor care, prin colaborarea cu naziştii, reuşeşte să obţină foloase materiale, pe care le foloseşte pentru a-i ajuta pe alţii să supravieţuiască. Prin faptul că Lale acceptă compromisul şi intră într-o zonă „gri” a moralităţii, dar îi ajută şi pe alţii, se poate afirma că el este un fel de erou al acelor vremuri.

[20] *Ibidem*, p.62.
[21] Anca Badulescu, „The Tattooist of Auschwitz”, în *Journal of Romanian Literary Studies*, nr.18, 2019, p. 639.
[22] Heather Morris, *op.cit.*, p. 224.
[23] *Ibidem*, p. 162.

O altă poveste interesantă în care apare tema „zonei gri" este cea descrisă de Eddy de Wind în romanul său autobiografic *Auschwitz ultima staţie: Povestea mea din lagăr 1943-1945.* În acest roman îl întâlnim pe Hans van Dam, un doctor olandez cu origini evreieşti, care, după ce este ţinut o vreme în lagărul de tranzit Westerbork, e trimis la Auschwitz. Aici el este şocat de faptul că trebuie să renunţe la toate bunurile personale, că un duş cu apă este singura metodă de a se spăla. Însă cel mai dificil lucru este munca fizică pe care trebuie să o facă, încărcarea unor remorci cu pietriş şi cărarea lor înapoi la lagăr, căratul unor „saci de hârtie, pe care scria „Otravă pentru ţânţarii malariei" şi apoi formula chimică, un compus al sulfului"[24]. Din fericire, datorită faptului că „sunt cazuri de scarlatină şi e nevoie de un medic" evreu, deoarece naziştii nu voiau să rişte să se contamineze şi ei cu această boală, Hans van Dam este norocosul selecţionat să aibă grijă de pacienţii evrei. Ca să rezolve această situaţie, doctorul cere ca „[l]a uşa fiecărei săli să fie pus un recipient cu soluţie dezinfectantă pentru mâini. În fiecare dimineaţă, toţi bolnavii să treacă satisfăcător controlul medical, pentru a descoperi cât mai rapid noile cazuri de scarlatină"[25]. Însă modul în care doctorul gestionează situaţia îl supără pe Blockältester şi şeful Krankenbau-ului, iar ceea ce face ca van Dam să fie trimis înapoi în Blocul 9. Însă el continuă să muncească fără să sufere prea mult, astfel că „Hans aleargă toată ziua. Era la Bauhofkommando. În lungi coloane, cărau fără întrerupere bolovani, uneori lemne pentru cale ferată sau traverse grele din fier, care se frecau de pielea de pe umeri şi le lăsau răni deschise"[26].

Ca şi în cazul romanului *Tatuatorul de la Auschwitz*, şi în romanul lui Eddy de Wind avem scene înfricoşătoare, precum cele în care se descrie cum „[l]a o zi după depunerea listelor [cu cei prea slăbiţi ca să mai lucreze], amărâţii declaraţi astfel subnutriţi au fost duşi în camerele de gazare"[27], sau cum „s-a întâmplat ceva cu nişte fete din Grecia. Ce exact, nu ştiu. Le-au ars pe dinăuntru. Au fost cincisprezece. După tratament aveau nişte dureri îngrozitoare"[28].

Hans van Dam, ca şi Lale, se află în zona „gri" a compromisului, unde trebuie să colaboreze cu naziştii pentru a supravieţui, pentru a-i ajuta pe alţii să supravieţuiască unei boli ca scarlatina, sau pentru a-şi ajuta iubita. La fel ca şi în cazul Tätowierer, şi în cazul medicului Hans nu se poate spune că a colaborat pentru că dorea ca cei de aceeaşi etnie ca şi el să moară, ci a colaborat pentru că a dorit să supravieţuiască, iar scenele care i s-au întipărit pe retină au fost o pedeapsă suficientă pentru acest gest; prin exercitarea funcţiei de doctor, poate că el a făcut şi bine şi a alinat suferinţa unor pacienţi.

În concluzie, putem afirma că nu se poate discuta despre „zona gri" doar în termeni de degradare umană, ci trebuie să putem în balanţă binele pe care l-au făcut oamenii care au acceptat să colaboreze cu naziştii, iar în cazul romanelor istorice biografice *Tatuatorul de la Auschwitz* şi *Auschwitz ultima staţie: Povestea mea din lagăr*

[24] Eddy de Wind, *Auschwitz ultima staţie. Povestea ea din lagăr 1943-1945*, trad. Alexa Stoicescu, Humanitas, Bucureşti, 2021, p.100.
[25] *Ibidem*, p.124.
[26] *Ibidem*, p. 159.
[27] *Ibidem*, p.181.
[28] *Ibidem*, p.73.

1943-19451, personajele centrale au fost deopotrivă colaboratori ai regimului nazist, dar şi oameni buni care au încercat să salveze aproapele de lângă ei.

BIBLIOGRAFIE

Badulescu Anca, „The Tattooist of Auschwitz”, în *Journal of Romanian Literary Studies,* nr.18, 2019, pp. 636-642.
Barat Iuliana, „Exterminarea evreilor – premergătorul şi inspiraţia practicilor de genocid”, în *Revista Naţională de Drept*, nr. 7-8, 2010, pp. 71-73.
Bergen L. Doris, *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust,* Rowman and Littlefield Publishing, Lanham, 2009.
Boia Stelean-Ioan şi Marius Ioan Grec, *O istorie a Holocaustului european: cazul României,* „Vasile Goldiş” University Press, Arad, 2016.
Comisia Internaţională pentru Studierea Holocaustului în România, *Raport Final,* Polirom, Iaşi, 2005.
Frank Anna, *Jurnalul Annei Frank: 12 iunie 1942-1 august 1944,* trad. Gheorghe Nicolaescu, Humanitas, Bucureşti, 2016.
Friedlander Saul, „The Final Solution”, în *20th Century,* vol. 14, editat de A.J.P. Taylor, J.M. Roberts şi Alan Bullock, N.C.L.S. Limited, London, 1979, pp. 1886-1891.
Gligor Mihaela, „Câteva consideraţii asupra dinamicii memoriei culturale în Europa după Holocaust”, în *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca. Seria Humanistica,* nr. 18, 2020, pp. 341-350.
Heyman Eva, *Am trăit atât de puţin: micul meu jurnal,* Alex, Bucureşti, 1991.
Kober-Bercovic Miriam, *Jurnal de ghetou: Djurin, Transnistria: 1941-1943*, Kriterion, Bucureşti, 1995.
Kovacs-Eichner Gheorghe, *Trei eseuri despre Holocaustul Hitlerist,* s.n., Bucureşti, 1999.
Levi Primo, *Mai este oare acesta un om?,* Polirom, Iaşi, 2004.
Idem, *The Drowned and the Saved,* Simon & Schuster, New York, 2017.
Lustig Oliver, *Ce rost are să vorbim despre Holocaust?*, Compania, Bucureşti, 2004.
Marga Andrei, „Despre crimele secolului”, în *Caietele Echinox,* nr. 13, 2007, pp. 11-14.
Morris Heather, *Tatuatorul de la Auschwitz,* trad. Luana Schidu, Humanitas, Bucureşti, 2019.
Tucan Dumitru, „A trăi infernul (2). Jurnale din timpul Holocaustului ale copiilor şi tinerilor din spaţiul românesc”, în *Analele Universităţii de Vest din Timişoara. Seria Ştiinţe Filologice,* nr. 58, 2020, pp. 211-243.
Wiesel Elie, *Noaptea,* Univers, Bucureşti, 2005.
Wind Eddy de, *Auschwitz ultima staţie. Povestea ea din lagăr 1943-1945,* trad. Alexa Stoicescu, Humanitas, Bucureşti, 2021.